

Rembrandt

Nils Büttner bij Meulenhoff:

Jeroen Bosch

Rubens

Bruegel

Rembrandt

www.meulenhoff.nl

Nils Büttner
Rembrandt

De schilder van licht en schaduw

*

Uit het Duits vertaald door Marten de Vries

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9167-1

ISBN 978-94-023-0745-0 (e-book)

NUR 640

Oorspronkelijke titel: *Rembrandt. Licht und Schatten*

Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties

Omslagbeeld: *Zelfportret met twee cirkels* van Rembrandt,

© Bridgeman Images

Auteursfoto: © Nadine Bracht

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2014 Nils Büttner

© 2019 Nederlandse vertaling Marten de Vries

en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd de fotorechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor Rike

Inhoud

	<i>Bij wijze van inleiding</i>	9
1	Van Latijnse school naar schildersatelier	15
2	In Leiden ontdekt	39
3	Uylenburghs academie	59
4	Als meester in Amsterdam	77
5	Rembrandts vrouwen	99
6	Rembrandt als verteller	123
7	Getekend en geëst	147
8	Verzamelaar, handelaar, kunstliefhebber	175
9	‘Zijn kunst-faam over ’t spits der Alpen heengevlogen’	199
10	De Rembrandt-legende	241
	<i>Noten</i>	263
	<i>Verantwoording</i>	276
	<i>Bibliografie</i>	277
	<i>Register</i>	291

Bij wijze van inleiding

‘Wat een intiem, wat een oneindig sympathiek schilderij, d’une main feu.’¹ In een brief van 10 oktober 1885 aan zijn broer Theo verwoordt Vincent van Gogh zijn bewondering voor een schilderstuk van Rembrandt dat hij in Amsterdam heeft gezien (afb. 1).² Afgaand op zijn reisgezel Anton Kerssemakers had Van Gogh wel tien jaar van zijn leven willen geven als hij veertien dagen voor dit werk had mogen blijven zitten, ‘met alleen een korst droog brood voor voedsel’.³ En nadien deelden velen zijn bewondering voor dit portret, dat een enorm spectrum aan schilderkunstig vernuft laat zien.⁴ De handen en het gezicht van beide figuren zijn glad, terughoudend geschilderd in dunne, over elkaar heen gelegde lagen. Heel anders dan de kleding die als het ware opgebouwd wordt uit dik opgebrachte verfmassa’s. De verf is hier niet met een penseel aangebracht, maar met een paletmes en af en toe ook weer weggekrast. Rembrandt gebruikte zijn verf niet alleen om uit warm karmijnrood, bronsgroen en haast goudachtig oker een harmonieuze kleurtoon op te bouwen, hij bracht in de plastisch naar buiten tredende

kleurlagen ook reliëf aan om via weerkaatsing en breking van het licht het beeldeffect te versterken. Hieruit blijkt een opmerkelijke pretentie om, zo schrijft de Franse auteur Jean Genet in 1958, ‘aan de schilderkunst als thema eenzelfde belang toe te kennen als aan hetgeen ze moet uitbeelden’ en wordt de mouw van *Het Joodse bruidje* als het ware een abstract schilderij.⁵

De bewondering voor Rembrandt is nooit verflauwd. Zijn werken werden na zijn dood in 1669 nooit vergeten en zijn inmiddels – in een tijd van digitale globalisering – alomtegenwoordig.⁶ Google-statistieken laten zien dat ook in de 21^e eeuw de belangstelling voor deze schilder constant op hoog niveau ligt. Niet alleen zijn schilderijen hebben een vaste plek in het collectieve geheugen maar ook het leven dat hij leidde. In de loop der eeuwen groeide Rembrandt uit tot het prototype van het non-conformistische en daarom miskende genie. Elk zelfportret werd maar al te graag als bewijs gezien van zijn op het eigen ego gerichte instelling. Het leverde een haast schematisch levensverhaal op dat volop stof bood voor romans en films. Populaire levensbeschrijvingen van de kunstenaar reduceerden zijn leven tot een verhaal van opkomst en ondergang en vereerden Rembrandt als een klassieke held.⁷ In dat perspectief lijken zijn leven en werk een onscheidbare eenheid. Zo schreef Cornelis de Bie in 1661 al in een lofdicht op Rembrandt dat diens schilderijen ‘bewysen wie hy is’.⁸ En ook nadat eenmaal het wetenschappelijk onderzoek naar Rembrandt op gang gekomen was, getroostten de kunsthistorici zich veel inspanning om ‘werk en mens als eenheid te begrijpen [...] het werk

van de mens en de mens vanuit het werk te duiden'.⁹ Met recht wees Mieke Bal er met betrekking tot de buitensporige literatuur over leven en werk op dat 'Rembrandt' niet zozeer voor een historische realiteit staat als wel voor een 'culturele tekst'.¹⁰

Wie zich tegenwoordig met Rembrandt bezighoudt, moet hier evenzeer rekening mee houden als met de historische context die zowel levensverhaal als werk van de schilder beïnvloedde. Heel lang trokken vooral zijn schilderijen de belangstelling. Ze werden vrijwel uitsluitend gezien als een esthetisch object. Daarbij kwam de aandacht steeds sterker te vallen op de vraag welke van de met zijn naam verbonden werken ook echt van zijn hand waren. Die echtheidskwestie stond ook centraal in het in 1968 gestarte en pas in 2014 afgeronde Rembrandt Research Project.¹¹ Van de ruim zeventien eeuwen werken die nog in de negentiende eeuw aan Rembrandt werden toegeschreven, resteert er honderd jaar later niet veel meer dan een kwart. Parallel aan het inperken van zijn oeuvre poogt het kunsthistorisch onderzoek nadrukkelijk het levensverhaal van de schilder sterker in cultuurhistorisch perspectief te plaatsen. Ook zijn beeldspraak en de iconografische betekenis van zijn schilderijen worden belicht. Zijn specifieke schildertechniek wordt net zo goed onderzocht als zijn plaats binnen de kunstmarkt van zijn tijd of zijn contacten met mensen die daar een belangrijke rol in speelden. Rembrandts zelfportretten zijn tegenwoordig evenzeer onderwerp van omvangrijk onderzoek als zijn beeltenissen en landschapsschilderingen. De theologische implicaties van zijn religieuze schilderstukken

worden onderzocht, de tekst- en beeldbronnen van zijn profane historiestukken bestudeerd, zijn bibliotheek en zijn kunst- en rariteitenkabinet gereconstrueerd.

Het hoogtepunt van al die inspanningen vormde het jaar 2006, toen de festiviteiten naar aanleiding van het vierhonderdste geboortjaar van de kunstenaar aanleiding gaven tot een nieuwe plaatsbepaling. In dat jubileumjaar stond Rembrandts populariteit garant voor steeds weer nieuwe bezoekersrecords. Maar de schier oneindige serie tentoonstellingen en manifestaties vormen niet alleen een bewijs voor een groeiende belangstelling bij het grote publiek, ook het onderzoek zelf kreeg er flinke impulsen door. Rembrandt-monografieën doen het nog altijd goed. Toch wisten de inzichten uit het recentere Rembrandt-onderzoek het negentiende-eeuwse cliché-beeld uit de populaire literatuur en film van het eenzaam schilderende genie niet te corrigeren. Doordat het geschilderde leven in retrospect een doelgericht verloop lijkt te hebben, neigt het biografisch onderzoek maar al te vaak tot concentratie op het unieke van een leven, op de persoonlijke lotgevallen van de hoofdpersoon en gaat het voorbij aan de sociale omstandigheden van het menselijk bestaan. Ook wordt hem – zeker in het geval van een later beroemd geworden persoon – het vermogen toegedicht om vrij vorm te geven aan het eigen levensverhaal. Zo krijgt de lezer in vrijwel alle oudere Rembrandt-biografieën de idee voorgeschoteld van een bewuste en ook zelfbewuste vormgeving van het eigen levensverhaal in de zin van een kunstzinnige daad. De sociale omstandigheden van de hoofdpersoon raken bij zo'n 'levensbeeld' net

zozeer op de achtergrond als een systematische analyse van de economische en sociale structuren van zijn tijd.

De groeiende discrepantie tussen het populaire Rembrandt-beeld en een nauwelijks nog overzienbare hoeveelheid onderzoeksliteratuur is reden genoeg een nieuwe toenadering te wagen. Hierbij dienen de overgeleverde afbeeldingen, aktes en documenten geïnterpreteerd te worden binnen het specifieke denk- en handelingspatroon van een op hoofse idealen gerichte samenleving. Uitgaand van concrete documenten moeten leven en werk aanschouwelijk en begrijpelijk beschreven en beoordeeld worden in categorieën die passen bij de zeventiende eeuw. Uitgangspunt zijn de overgeleverde bronnen, beelden en teksten uit Rembrandts eigen tijd. Die spreken echter niet uit zichzelf maar moeten veeleer tot spreken worden gebracht. De in de bronnen gefixeerde historische overlevering stelt daarbij niet op voorhand vast wat gezegd mag worden. Wel bepaalt ze wat niet gezegd mag worden. Historicus Reinhart Koselleck spreekt in dit verband van het 'vetorecht van de bronnen'.¹² Op basis van hernieuwde lezing van de bronnen en grondige analyse van een aantal van Rembrandts werken is dit boek een poging tot een inleiding op diens leven en werk dat, gelet op de complexe en deels verwarrende geschiedenis van het wetenschappelijk discours, evenwel niet naar volledigheid streeft. Het is een poging in gelijke mate ruimte te bieden aan zowel het overgeleverde werk, de inschattingen van tijdgenoten, de oordelen van kunsthistorici als het discours van wetenschappers.

I

Van Latijnse school naar schildersatelier

Lysbeth Harmensdr. stond haar mannetje. Ze had het beleg van Leiden door de Spanjaarden overleefd en zelfs haar vier kinderen erdoor gesleept. Een derde van de in totaal 18.000 inwoners van de stad was toen verhongerd of bezweken aan de pest. Ook Lysbeths man, molenaar Gerrit Roelofsz., was om het leven gekomen en ook de ooit voor de poorten van de stad gelegen moutmolen van het gezin bestond niet meer.¹ Het waren zware tijden sinds de religieuze en politieke twisten van de Nederlandse provincies met de Habsburgse machthebbers waren uitgelopen op een militair conflict. Inperking van de geloofsvrijheid onder de Spaanse koning Filips II, diens centralistische aan oude privileges voorbijgaande politiek en economische problemen hadden in de Habsburgse Nederlanden tot een opstand geleid die door militaire interventie van de hertog van Alva in de kiem gesmoord moest worden. In 1572 had ook Leiden de kant van de opstand gekozen en de stad werd daarom sinds eind oktober 1573 door de Spanjaarden belegerd. Pas een klein jaar later werd ze ontzet.

Willem van Oranje, de legerleider van de opstandelingen, had in september 1574 de dijken van de Brielse Maas en de Hollandse IJssel laten doorsteken en in de stormnacht van 2 op 3 oktober bereikte het water de stad, waardoor de Spaanse troepen uit hun stellingen verdreven werden. Elk verzet werd gebroken toen het ontzettingsleger op platbodems de stad naderde. In de legendes die rond deze gebeurtenis ontstonden, bleef vooral de herinnering aan de honger levend. Zo zou een weesjongen hebben ontdekt dat de belegeraars hun stellingen overhaast verlaten hadden. Als bewijs bracht hij voor de hongerende mensen in de stad een warme ketel voedsel mee, de vermaarde Leidse hutspot. Tegen de avond zouden de bevrijders de stad bereikt hebben met aan boord van hun boten grote hoeveelheden haring en wittebrood. Ter herinnering hieraan krijgen alle inwoners van Leiden dit gerecht op 3 oktober nog altijd elk jaar gratis uitgedeeld.

Beleg en ontzet van Leiden kregen een belangrijke plaats in de stichtingsmythe van de Nederlandse Republiek. Maar liefst tachtig jaar, van 1568 tot 1648, bevochten en verdedigden de zeven noordelijke Nederlandse provincies hun losmaking uit de Habsburgse heerschappij. Leiden, de op een na grootste stad van Holland, werd tot politiek symbool. Als beloning voor de trouw van de stad stichtte Willem van Oranje er op 8 februari 1575 een universiteit, gefinancierd uit het bezit van de veroverde abdij Egmond en ander geconfisqueerd katholiek bezit. Terugkijkend lijkt het ironie van de geschiedenis dat de onder het motto *Libertatis Praesidium*, 'Bolwerk van Vrijheid', opgerichte universiteit gesticht werd in naam

van de Spaanse koning Filips II. Maar op dat moment was hij officieel nog de landsheer. Dat veranderde pas toen de Verenigde Nederlanden in 1581 in een officiële verklaring hun trouw aan hem opzegden. In maart 1582 volgde daarom in Doornik een koninklijk edict dat studenten aan de Hollandse universiteit voortaan als ketters beschouwd dienden te worden. Dat deed echter geen afbreuk aan de faam van de nieuwe universiteit. Zij groeide uit tot de belangrijkste opleidingsplek voor gereformeerde predikanten. Geleerden van naam werden aangetrokken en met de botanische tuin en het anatomisch theater ontstond er een leeromgeving die geprezen werd vanwege zijn bijzondere vooruitstrevendheid. Al gauw deden de universiteit en haar beroemde professoren in heel Europa van zich spreken. Binnen een paar jaar was zij niet alleen uitgegroeid tot een van de grootste universiteiten van Europa maar stond ze ook internationaal gezien op de eerste plaats, want meer dan de helft van de studenten kwam uit het buitenland.² Na het succes van het ontzet maakte de stad een opmerkelijke opleving door.

Maar op 23 november 1574 was dit nog niet te voorzien. Op die dag, nog maar net acht weken na het ontzet van Leiden, diende Lysbeth Harmensdr. bij het stadsbestuur een aanvraag in om binnen de stad, op de vestingwal naast de Witte Poort, bij de weg naar Den Haag, een nieuwe molen te mogen bouwen.³ Daar, aan de rand van Leiden, waar de Rijn een natuurlijke versterking voor de stad vormt, woonde ze met haar gezin in een huisje aan de Weddesteeg. Schuin ertegenover stond al gauw haar nieuwe molen. Lysbeth was inmiddels hertrouwd met molenaar

Cornelisz Claesz. van Berckel die zich voortaan samen met haar om het gezinsbedrijf en de vier nog minderjarige kinderen zou bekommeren.⁴ Dat het de familie voor de windging, blijkt wel uit het feit dat het stadsbestuur op 8 augustus 1575 het verzoek inwilligde om tegen betaling van een jaarlijkse pacht nog een molen neer te mogen zetten.⁵ Op 30 november van datzelfde jaar kocht Lysbeth Harmensdr. in Noordwijk voor negenhonderd gulden een houten moutmolen. Die werd gedemonteerd en in onderdelen naar Leiden vervoerd, waar hij op de vestingwal tegenover het woonhuis weer werd opgebouwd.⁶ Om de aankoop te kunnen financieren had ze een maand eerder haar aandeel in de eerste windmolen verkocht.⁷ Het economisch succes van de daaropvolgende jaren kwam tot uiting in de aankoop van diverse onroerende goederen, maar werd overschaduwd door persoonlijke tegenspoed: nog voor het jaar 1581 overleed zowel Lysbeths oudste zoon als haar nog minderjarige dochter.⁸ Maar in elk geval had ze nog haar tweede zoon Harmen Gerritsz. om later het familiebedrijf voort te kunnen zetten (afb. 1).⁹

Ongetwijfeld zouden hij en zijn zo energieke zelfbewuste moeder in de anonimiteit van de geschiedenis verdwenen zijn als zij niet de vader respectievelijk de grootmoeder waren geweest van de later wereldberoemde schilder Rembrandt Harmensz. van Rijn. Waarom het jongste kind van het uit tien personen bestaande gezin de zowel toen als nu ongewone naam Rembrandt meekreeg, weten we niet. Zelfs een akte met zijn geboortedatum ontbreekt. De in 1641 door Jan Jansz. Orlers in zijn *Beschrijvinge der stadt Leyden* vermelde geboorteda-

1 *Rembrandts vader* (?), circa 1630, rood en zwart krijt, roetbruin gewassen, eigentijds opschrift, pen in bruin: 'Harman, Gerrits. van Rhijn', 18,9 x 24 cm, Oxford, Ashmolean Museum

tum van 15 juli 1606 spoort niet met enkele oorkonden en documenten waarop Rembrandts leeftijd staat vermeld.¹⁰ Maar uit die bronnen kan alleen worden geconcludeerd dat Rembrandt waarschijnlijk in 1607 het levenslicht aanschouwde. Uit zijn kindertijd is vrijwel niets bekend, behalve dan dat de familie nog altijd in de Weddesteege woonde. Ze zullen momenten van vreugde hebben gekend, zoals bij de doop van een kind, of treurige dagen wanneer een familielid ten grave werd gedragen. Zo was Rembrandts grootmoeder, die het in de jaren van wederopbouw tot enige welstand had gebracht, al op 29 november 1599 begraven.¹¹ Haar zoon Harmen Gerritsz., die op 8 oktober 1589 in de gereformeerde Pieterskerk bakkersdochter Neeltgen Willemsdr. van Zuytbrouck trouwde, wist het geërfde bezit verder uit te breiden.¹² Waarschijnlijk omdat zijn voornaam veel voorkwam, had hij er een

bijnaam aan toegevoegd die aan de standplaats van zijn molen aan de oever van de Oude Rijn was ontleend. Zijn kinderen zouden deze naam later als familienaam gaan dragen, een gebruik dat overigens bij leden van de bovenlaag steeds vaker voorkwam.¹³ Harmen Gerritsz. van Rijn kocht diverse stukken grond en had zoals blijkt uit een in februari 1614 opgemaakt testament heel wat na te laten.¹⁴ In 1622 – het gemiddelde jaarinkomen van een handwerksman lag toen op ongeveer driehonderd gulden – betaalde Harmen Gerritsz. 35 gulden belasting. Bij een belastingtarief van een half procent zou zijn geschatte vermogen dus zeventuizend gulden hebben bedragen.¹⁵ Bij zijn dood in 1630 bezat hij behalve de molen en zijn woonhuis nog zes huizen in Leiden en bovendien stukken land buiten de stad.¹⁶

De oudere biografische literatuur vond het een opmerkelijk verschil in stand dat de later zo beroemde schilder geboren werd als ‘molenaarszoon’. Maar in Rembrandts eigen tijd werden beide professies als handwerk gezien en was dit dus op voorhand geen criterium voor een verschil in sociale positie. Eerder werd de sociale positie afgemeten aan vermogen en functies binnen de stedelijke samenleving. Rembrandts vader was vermogend en stamde uit een oude patriciërsfamilie die al generatieslang de geschiedenis van de stad had meebepaald. Van 1602 tot 1624 was Harmen Gerritsz. ‘heer’, een door het stadsbestuur benoemd hoofd, van de ‘gebuurte Pellicaenshouc’, een deel van de wijk Noord-Rapenburg waar de familie woonde.¹⁷ Zijn maatschappelijke positie werkte door in de levensloop van de kinderen, waarbij

de oudste zoon de verantwoordelijkheid voor de familieonderneming kreeg. Voor de jongere broers en zussen hadden de ouders een ander beroepsperspectief op het oog. Gelet op zijn latere levensweg ligt het wellicht voor de hand te denken dat Rembrandt al vroeg blijk heeft gegeven van een kunstzinnige aanleg, maar daarvoor ontbreekt ieder bewijs. Uit wat we uit de overgeleverde bronnen kunnen opmaken, hadden zijn ouders hem voorbestemd voor het toentertijd nieuwe, veelbelovende beroep van predikant. Hierop was zijn gehele opleiding afgestemd. Op welk moment Rembrandt voor het eerst naar school ging en of hij – wat in zijn tijd in Leiden niet ongewoon was – al vanaf zijn vierde levensjaar ook een zogeheten bewaarschool bezocht, weten we niet.¹⁸ Toch zal Rembrandt zeker lager onderwijs gevolgd hebben om te leren lezen en schrijven. In zijn stadskroniek uit 1641 schrijft Orlers dat ‘zijn ouders hem voor de school bestemd hadden om mettertijd de Latijnse taal te leren en vervolgens zijn studies aan de Leidse universiteit voort te zetten opdat hij, eenmaal oud genoeg, de stad en het gemenebest met zijn kennis van dienst zou kunnen zijn en helpen bevorderen’.¹⁹ De meeste latere biografen oordeelden over Rembrandts opleiding niet onverdeeld positief. Toch wordt door het vroegste expliciet op hem betrekking hebbende document onbetwistbaar bevestigd dat hij de vooraanstaande Latijnse school in zijn vaderstad bezocht. Uit het inschrijvingsregister van de Leidse universiteit blijkt dat de veertienjarige Rembrandt zich op 20 mei 1620 had ingeschreven als ‘student (schone) wetenschappen’, *studios[us] litterarum*.²⁰ Deze faculteit

bood een voorbereiding op een specialistische studie aan de theologische, juridische of medische faculteit. Ook de rector van de universiteit, de bekende medicus Reinier de Bondt, maakte er deel van uit; mogelijk heeft hij Rembrandt zelf ingeschreven. Of die inderdaad aan zijn studie is begonnen en college liep, is niet bekend. Toch mogen we er zeker van zijn dat hij over de voor zo'n inschrijving noodzakelijke basiskennis beschikte en Latijn kon spreken en schrijven. Vanwege de vanaf de stichting van de universiteit beoogde internationale oriëntatie vonden alle academische colleges, examens en disputaties er immers plaats in het Latijn. Orlers' bewering is dus zonder meer geloofwaardig. Rembrandt zal een aantal jaren door de nog altijd bestaande schoolpoort in en uit gelopen zijn. Op het stenen fronton boven deze poort staan de opleidingsdoelen gebeiteld waartoe de Latijnse school zich verplicht zag: 'Vroomheid, talen en schone kunsten'.

Voor de herinrichting van het Nederlandse schoolwezen kenden deze scholen in Holland geen schriftelijk vastgelegd curriculum. Pas met de zogeheten *Schoolordre* van 1625 werd een uniforme opleidingsstandaard ingevoerd om elke Hollandse scholier in staat te stellen aan de Leidse universiteit te studeren. De Latijnse scholen in Leiden hoorden natuurlijk tot de eersten die dit nieuwe schoolreglement volgden. Dientengevolge was de school opgedeeld in zes klassen die – afhankelijk van aanleg – elk in een of anderhalf jaar doorlopen konden worden. Wie zijn schoolbezoek in de eerste klas begon, had wekelijks 32 uur les.²¹ Hoelang en met welk resultaat Rembrandt de Latijnse school bezocht, weten we niet. Toch

moet zijn kennis voldoende zijn geacht voor een universitaire studie. Na drie jaar onderwijs was er sprake van een zodanig niveau dat veel Leidse families hun zonen al in het derde jaar van de Latijnse school inschreven aan de Leidse universiteit. Daarbij ging het zeker niet alleen om humanistisch hoogstaande motieven het eigen kroost een zo goed mogelijke academische opleiding te geven. Er waren ook andere redenen om vijftien stuiver uit te trekken voor de inschrijving. Om studenten te trekken had de stad hun het recht verleend om elk jaar 194 liter wijn en tien vaten bier, ongeveer 1500 liter, belastingvrij aan te schaffen.²² Bovendien waren de studenten vrijgesteld van dienstplicht bij de burgerwacht, wat eveneens een belangrijk argument kan zijn geweest. Rembrandts vader was tijdens zijn dienstplicht bij de omgang met een musket gewond geraakt en betaalde vanaf 1611 ieder jaar zes gulden voor zijn vrijstelling.²³ Rembrandts oudere broer Gerrit had bij de uitoefening van zijn dienstplicht zelfs dusdanig zwaar zijn handen verwond dat hij arbeidsongeschikt geworden was.²⁴

We kunnen slechts gissen naar de redenen dat Rembrandt de ingeslagen weg naar een beroepsopleiding niet verder gevolgd heeft. Mogelijk kwam dat door de religieuze, aan de Leidse universiteit begonnen conflicten die de jonge Nederlandse republiek in die jaren teisterden. Aan de theologische faculteit vochten de gereformeerde theologen Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus publiekelijk een conflict uit over de met de vrije wil verbonden kwestie van zonde en verlossing. Dit onoplosbaar lijkende theologische vraagstuk kreeg ook

een politieke kant toen de aanhangers van Arminius in 1610 hun argumenten neerlegden in een aan de Staten van Holland gericht memorandum. Op deze zogeheten *Remonstrantie* reageerden de aanhangers van Gomarus een jaar later met een calvinistisch tegenmemorandum, de *Contra-remonstrantie*. Het religieuze conflict tussen de niet-dogmatische remonstranten en de streng calvinistische contraremonstranten dreigde de jonge republiek te splijten. Uitgerekend in Leiden kreeg het dispuut trekken van een burgeroorlog. Uit politieke overwegingen had Maurits van Oranje in 1617 de kant gekozen van de contraremonstranten, die uiteindelijk het conflict in hun voordeel zouden beslissen. In Rembrandts vaderstad werd een nieuw stadsbestuur geïnstalleerd en kwam het ook tot bloedige vervolgingen. De remonstranten werden uit alle publieke functies verwijderd. Aan de Leidse universiteit werden diverse hoogleraren ontslagen, onder wie de gerenommeerde filosoof Caspar Barlaeus. Vooral de theologische faculteit kwam voortaan onder streng toezicht te staan en de voorheen liberale opleiding werd rechtzinnig calvinistisch. Als elke vooraanstaande familie uit de Leidse bovenlaag had ook de familie van Rembrandt katholieke wortels. Heel wat familieleden hadden het oude geloof nooit opgegeven. Zijn naaste familie was gematigd gereformeerd en Rembrandts negen jaar oudere broer Adriaen was actief binnen de remonstrantse gemeente.²⁵ Ongetwijfeld was het voor een jongeman uit een dergelijk milieu geen aantrekkelijk perspectief om een studie te volgen aan de inmiddels orthodox-calvinistisch georiënteerde universiteit. Maar wellicht speelde wat